

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KAMUSAL HİZMETLER VE BU HİZMETLERİN FİNANSMANI*

Berat Kürşat AKGÖL¹

Bilim Uzmanı

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

E-mail: brtkrstakgl@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-5768-9078

Hakan AY

Prof. Dr.

Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

E-mail: hakan.ay@deu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-7140-2750

Öz

Türkler, geçmişten günümüze sayısız devlet kurarak önemli uygarlıklar inşa etmiş eski bir millettir. Türklerin kurmuş oldukları bu devletlerde toplumsal yaşam ve ekonomik uğraşlar doğrultusunda çeşitli mali olaylar gerçekleşmiştir. Bu çalışmada Türklerin İslamiyet'e geçiş dönemi öncesi Avrasya bozkırlarında kurmuş

---

*Bu çalışmada bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

Bu çalışma Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Hakan AY danışmanlığında Berat Kürşat AKGÖL tarafından hazırlanan "İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Kamusal Hizmetler ve Bu Hizmetlerin Finansmanı" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹ **Sorumlu Yazar:** brtkrstakgl@gmail.com

Atf (APA): Akgöl, B. K. & Ay, H., (2023), İslamiyet Öncesi Türk Devletlerinde Kamusal Hizmetler ve Bu Hizmetlerin Finansmanı, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 15 (2): 206-229., <https://doi.org/10.53881/hiad.1386765>

Lisans: **Lisans:** Bu makalenin kullanım izni Creative Commons Attribution-NoCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) lisansı aracılığıyla bedelsiz sunulmaktadır.

oldukları üç büyük Türk kağanlığı olan Asya Hun Kağanlığı, Gök Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı incelenecektir. Çalışmada bu kağanlıkların devlet teşkilatlanmaları, toplum yapısı ve halkın ekonomik uğraşları doğrultusunda gerçekleşen kamusal hizmetler ve bu hizmetlerin finansmanı ele alınacaktır. Türklere ait yazılı kaynakların az olduğu bu dönem, kısıtlı kaynaklar doğrultusunda incelenmeye çalışılacaktır. Türk tarihi içerisinde önemli bir yeri olan kağanlıklar döneminin toplumsal ve ekonomik yapısı doğrultusunda bu dönemde gerçekleştirilen kamusal hizmetleri ve bu hizmetlerin nasıl finanse edildiği çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışma, Türk uygarlık tarihinin en eski dönemlerine ışık tutarak Türk maliye tarihi literatürüne katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Asya Hun Kağanlığı, Gök Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Kamusal Hizmetler, Finansman*

Alan Tanımı: *Maliye (Kamu Maliyesi)*

PUBLIC SERVICES AND FINANCING OF THESE SERVICES IN PRE-ISLAMIC TURKIC STATES

Abstract

Turks are an ancient nation that has built important civilizations by establishing numerous states from the past to the present. In these states established by the Turks, various financial events took place in line with social life and economic activities. In this study, the three great Turkic kaganates established by the Turks in the Eurasian steppes before the transition to Islam, the Xiongnu Khaganate, the Turkic Khaganate and the Uyghur Khaganate will be examined. In this study, the state organization of these kaganates, public services and their financing in line with the social structure and economic activities of the people will be discussed. This period, in which written sources of the Turks are scarce, will be analyzed in line with the limited resources. The social and economic structure of the kaganate period, which has an important place in Turkic history, and the public services realized in this period and how these services were financed constitute the aim of the study. The study aims to contribute to the literature on the history of Turkic finance by shedding light on the oldest periods in the history of Turkic civilization.

Key Words: *Xiongnu Khaganate, Turkic Khaganate, Uyghur Khaganate, Public Services, Financing*

JEL Codes: H00, N00

1. GİRİŞ

İnsanların bir arada yaşamaya başlaması ile birlikte toplumsal ihtiyaçlar ortaya çıkmış, bu doğrultuda ise bu ihtiyaçların giderilmesi için bir üst otoriteye ihtiyaç duyulmuştur. Bu otorite tarih boyunca “devlet” olarak nitelendirilmiştir. Tarihte diğer toplumlar gibi Türkler de devletler kurmuşlardır. İlk ortaya çıktıkları günden bu yana geniş sahalarda ve farklı coğrafyalarda devlet kurmuş olan Türkler, buldukları bölgelerin kültüründen etkilenmişler ve devlet yönetim anlayışları bu doğrultuda değişiklik göstermiştir. Bozkır kültürünün etkisiyle kağanlıklar kurmuş olan Türkler, daha sonraki dönemlerde İslamiyet’in benimsenmesi ile birlikte sultanlıklar kurmuşlardır. Günümüzde ise Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan olmak üzere yedi bağımsız cumhuriyet olarak varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu çalışmada Türklerin kağanlıklar döneminde kurmuş oldukları üç büyük Türk kağanlığı olan Asya Hun Kağanlığı, Gök Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığında gerçekleşen mali olaylar; eski Türklerin devlet teşkilatı, ekonomik ve toplumsal yapısı doğrultusunda incelenmiştir.

İslamiyet’e geçiş sonrası yazının Türkler arasında daha aktif olarak kullanılması dolayısıyla İslamiyet sonrası döneme ait günümüze ulaşan birçok yazılı kaynak bulunmaktadır. Ancak kağanlıklar döneminde Türklerin yazıyı pek aktif kullanmıyor olmalarından dolayı bu döneme dair günümüze ulaşan kaynak sayısı yetersizdir. Bu nedenle literatürde İslamiyet sonrası kurulmuş olan Türk devletlerine ilişkin bu sorulara yanıt verilebilmiş olup, İslamiyet öncesi kurulmuş olan kağanlıklar döneminde bu sorulara yanıt verilememiştir. Bu dönemde Türklere ait olan yazıtlar ve günümüze ulaşmış olan birtakım yazılı belgelerin yanında eski Çin kaynaklarının Türkçe çevirilerinden ve konuyla bağlantılı literatürde bulunan diğer çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu çalışmada İslamiyet öncesi kurulmuş olan üç büyük Türk kağanlığında devletin ne tür kamusal hizmetler gerçekleştirdiği ve bu hizmetlerin devlet tarafından ne şekilde finanse edildiği sorularına yanıt aranmıştır.

2. KAĞANLIKLAR DÖNEMİNDE TOPLUMSAL YAPI, DEVLET VE EKONOMİK YAŞAM

Kağanlıklar döneminde birçok devlet kurulmuştur. Kurulan kağanlıkların devlet teşkilatı ile toplumsal ve ekonomik yapıları göçebe bozkır kültüründen etkilenmiştir.

2.1. Tarihte Türkler ve Eski Türk Devletleri

Türkler, tarihte sayısız devlet kurmuş olan eski bir millettir. Tanrı'nın onlara diğer uluslar üzerinde yönetim hakkı verdiğine ve devlet kurma yetkilerini Tanrı'dan aldıklarına inanmışlardır. Bu düşünce ise ancak güçlü bir devlet teşkilatı ile mümkündür (Tekin Ş., 2019: 82). Türklerin kurmuş oldukları devletler; kağanlıklar dönemi, sultanlıklar dönemi ve cumhuriyetler dönemi olmak üzere üç dönemde incelenebilir. Kağanlıklar dönemi İskitler (Sakalar) ile başlamış, bu dönemde Asya Hunları, Gök Türkler ve Uygurlar gibi üç büyük Türk kağanlığı kurulmuştur. Daha sonra İslamiyet'e geçişle birlikte Arap/Fars kültüründen etkilenen Türkler, bu dönemde Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük sultanlıklar kurmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve cumhuriyetler dönemi başlamıştır. Cumhuriyetler dönemi, günümüzde 7 bağımsız Türk devleti olarak devam etmektedir (Uslu, 2019: 5-11). Türklerin tarihte kurmuş olduğu onca devletin mali olaylarının tek tek incelenmesi zor ve bu alandaki kaynakların kısıtlı olmasından dolayı konunun kapsamını kısıtlamak için çalışmada yalnızca İslamiyet öncesi kurulmuş üç büyük Türk kağanlığı olan Asya Hun Kağanlığı, Gök Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı incelenmiştir.

2.2. Eski Türklerde Toplumsal Yapı ve Devlet

Türkler, milattan önceki dönemlerde Orta Asya'nın Ötüken bölgesinde yaşayarak burada demircilik ve tarımla uğraşmışlardır. Türkler, Çin kaynaklarında Türükler ya da Demirci Türkler olarak adlandırılmışlardır. Bu adlandırmadan anlaşılacağı üzere demiri işlemek Türkler için önemli bir geçim kaynağı olmuştur. İşledikleri demirlerden elde ettikleri araç ve gereçler sayesinde tarımsal gelirleri artmış ve bu durum onların güç kazanmasına neden olmuştur. Türkler, üretimde ve ticaret yollarının denetiminde diğer halklara karşı üstünlük kurmuşlar ve çok büyük coğrafyalarda hakimiyet kurabilmişlerdir. Toplumun ortak ekonomik çıkarları üretimle başlamış, daha sonra ticaret ile devam etmiş ve sonunda pazar yerlerinin denetimine ve devletleşmeye neden olmuştur. Gök Türk kağanı Bilge Kağan, Orhun Yazıtlarında Türklere pazar yerleri ve ticaret yolları üzerinde egemenlik

kurulması ve denetim yapılmasını vasiyet etmiştir (Yereli, 2021: 8-9). Eski Türklerin toplumsal yapısı, bozkırlı Türk topluluklarının dinamik ve ayakta olmalarını sağlamıştır. Eski Türklerin bu toplumsal yapısı, bireylerin birbirlerine olan ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmıştır (Taşağıl, 2016: 120). Orta Asya bozkırlarının zorlu yaşam şartları, Türk toplumunun disiplinli bir yapıya sahip olmasına neden olmuştur. Bu toplumun temelini oğuş adı verilen aile oluşturmaktadır. Oğuşlar birleşerek akraba birliği olan urugları, uruglar bir araya gelerek boyları, boylar bir araya gelerek bodunu (ulus/millet/halk), bodunlar ise ili (devlet) ortaya çıkarmaktadır (Terkan, 1999: 85).

Eski Türklerde kağanın iktidarını Tanrıdan aldığına inanılmıştır. Kağan, Tanrı tarafından kut verilmesi ile tahta oturabilmiştir. Devlet, baht, iyilik, talih gibi anlamlara gelen kut, kağanın siyasal iktidarını temsil etmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2020: 35). Eski Türkler, kağanı olağanüstü yeteneklere sahip olan ve Tanrı tarafından görevlendirilmiş bir yönetici olarak görmüşlerdir. Örneğin Asya Hun kağanı Mete'nin unvanı olan "TanHu", "gökten gelen güç" anlamına gelmektedir. Attila Avrupa Hunlarına göre Tanrının kırbacıdır (Terkan, 1999: 85). Bilge Kağan ise kendinden "Tengri teg Tengride bolmuş Türük Bilge Kagan (Tanrı gibi ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan) olarak bahsetmiştir. Uygur kağanları da "Gök ve Ay Tanrıda kut bulmuş" gibi unvanlar kullanmışlardır. Bu tarihsel kayıtlardan anlaşılacağı üzere devleti yönetme hakkı "kut" ile ifade edilmiştir. Ancak Türk kağanları, yönetme hakkını Tanrıdan almakla birlikte herkes gibi insanoğludur. Kağan, yönettiği toplumun üzerinde değildir. Çünkü kut geçicidir ve kaybedilebilir. Kağanlar ise Tanrının onlara vermiş olduğu kutu kaybetmemek için çalışmışlardır. Kağanların görevinde başarılı olamadığı durumlarda Tanrı kağandan kutu geri almış ve kağanlığını kaybederek tahttan indirilmiştir (Tekin T., 1998: 34-35; Tekin Ş., 2019: 92-93). Eski Türklerde diğer despot yönetimlerde olduğu gibi halk kağana değil, kağan halka bakmakla yükümlüdür. Kağan halka bakıp gözetmeli, onları doyurmalı, boyları bir arada tutmalı ve düşmanlara karşı korumalıdır. Ordunun başında durmak, halkı doyurup giydirmek, onları kondurup iskân ettirmek ve onların sevgisine ve saygısına mazhar olmak kağanın görevleri arasında yer almaktadır (Taşağıl, 2016: 140-143). Anlaşılacağı üzere kağanın çok önemli sorumlulukları olup, bu sorumluluklarından devletin savunma, güvenlik, düzenin korunması ve iskân (konut) sağlama gibi görevleri olduğunu değerlendirmek mümkündür.

2.3. Eski Türklerde Genel Ekonomik ve Mali Yaşam

Eski Türkler, Avrasya bozkırlarında yaşamışlar ve bu coğrafya üzerinde büyük devletler kurmuşlardır. Bozkır ekonomisi, kendi kendine yetebilen bir ekonomi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bozkırlılar barınma, yiyecek, yakıt, giyim gibi her türlü ihtiyaçlarını bozkırın kaynakları ile karşılayabilmişlerdir. Eski Türkler, ırmak ve göller gibi su kaynakları çevresinde ve yaylak-kışlak şekilde yaşamışlardır. Her boyun kendi halkı ve hayvanları vardı. Tarım için elverişli topraklara sahip olmayan Türkler, besledikleri hayvanlardan elde ettikleri ürünlerle yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Hayvancılığın yanında yerleşik komşuları ile ticaret de yapmışlardır. Hayvanların ve ürettikleri ürünlerin ihtiyaç fazlasını değiş-tokuşta kullanmışlardır. Yaptıkları ticaret sayesinde ihtiyaçlarını giderebilmişlerdir (Taşağıl, 2016: 118). Türkler, hayvancılığın yanında avcılıkla da uğraşmışlardır. Bozkır toplumları için avcılık önemli bir yer tutmuştur. Avladıkları hayvanlar arasında geyik, tavşan ve balık gibi hayvanlar bulunmaktadır (Mandaloğlu, 2014: 76-77). Avcılık, bozkırlılar için bir üretim biçimi olmanın yanında aynı zamanda savaşçı kimliklerini canlı tutmak için bir antrenman sahası olmuştur. Kimi zamanlarda kağanların da katıldığı büyük avlar düzenlenmiştir (Dokur, 2017: 31).

Bozkırlılar, eksiklerini ve ihtiyaçlarını komşu toplumlardan karşılamışlardır. Bu durum barış dönemlerinde ticaret ile, diğer dönemlerde ise yağma yoluyla gerçekleşmiştir. Yağma faaliyeti iç yağma (potlaç) ve dış yağma olarak ikiye ayrılmaktadır. Dış yağmada yerleşik halklar üzerine akın düzenlenerek mallarına el koyulurken iç yağmada ise üleştirme (paylaşırma) ya da yağmalatma yoluyla Türk beyleri biriken malları halka dağıtmışlardır. Dış yağmada bir üretim söz konusuysen iç yağmada gelir dağılımında eşitsizlik önlenmeye çalışılmıştır (Falay, 2017: 20-22). Bozkırlılar, yerleşiklere karşı sahip oldukları atlar sayesinde üstünlük kurabilmişlerdir. Bazı zamanlarda Çin'e on binlerce at satmışlardır. Eski Türklerin sahip oldukları atlar, koyunlar ve Altay dağlarından çıkardıkları madenler komşu toplumların ilgisini çekmiştir. Arkeolojik kazılardan anlaşılacağı üzere eski Türkler madencilik ve demircilikle de uğraşmışlardır. Vahaların ve verimli arazilerin daha iyi yaşam standartlarına sahip olması ve getirdikleri ekonomik zenginlikler eski Türklere çekici gelmiştir. Bu nedenle yerleşik yaşama uygun olan yerlerde şehirler de kurmuşlardır. Kurdukları bu şehirlerde tarımla uğraşmışlardır. Dolayısıyla Türklerin yalnızca yaylak-kışlak hayat yaşadıkları söylenemez. Türkler, elverişli alanlarda yaşam biçimlerini değiştirerek daha kolay ve daha rahat olanı tercih etmişlerdir. Ancak çoğunluk bozkır yaşamını daha çok sevmiştir. Türklerin ilk başlarda Güney Sibiryaya, Altaylar, Hakaşlar gibi coğrafyalarda yerleşik olarak yaşadıkları, daha sonralarda göçebe yaşam tarzını benimsedikleri belirtilmektedir

(Taşağıl, 2020a: 31; Taşağıl, 2016: 118-119). Türkler, madencilik ve demirciliğin yanında gıda sanayisi ve dokumacılıkla da uğraşmışlardır. Hububatın un haline getirilmesi için kullanılan öğütme/ezme taşları, el değirmenleri, büyük su ve yel değirmenlerinin kalıntılarından anlaşılacağı üzere gıda sanayisinin Türklerde var olduğu söylenilebilir (Baykara, 1975: 84-85). Etin korunması için konserve yapmışlar ve bu konserve etleri Çin'e ihraç etmişlerdir (Mandaloğlu, 2014: 81-82). Ana geçim kaynağı olan hayvancılıktan elde ettikleri deri ve yün gibi ürünler giyim-kuşam ve dokumacılıkta kullanılmıştır. Pazırık Kurganından çıkartılan Hun halısı, Türk sanat tarihinde bilinen ilk Türk halısıdır. Halı ve kilim işçiliğinin yanında yaygı, çadır bezi ve genel giyim eşyaları da üretilmiştir (İlgen, 1999: 106; Mandaloğlu, 2014: 83-84).

Türkler, ticaret yollarını hakimiyet altına aldıklarında bu yolları kullanan kervanlardan vergi ve haraç almışlar, savaş dönemlerinde ise kervanlar üzerine yağmalar düzenleyerek önemli gelirler elde etmişlerdir. Bu kervanların yanında sınır köylerine de yağma akınları düzenlemişlerdir (Dokur, 2017: 33-34). Eski Türklerde devletin gelirleri tarım ve ticaretten alınan vergiler, gümrük ve pazar vergileri, tarımla uğraşanlardan alınan haraç vergisi, savaş ve yağma akınlarından elde edilen ganimetler, yenilgiye uğrattıkları devletlerden alınan vergiler ve halktan alınan vergilerdir. Çin, İran ve Bizans gibi komşu ülkelerden vergi, haraç ve savaş tazminatı gibi gelirler elde etmişlerdir. Elde ettikleri bu gelirlerle de ihtiyaçları olan ürünleri satın alabilmişlerdir (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 4). Yukarıdaki tarihsel kayıtlardan anlaşılacağı üzere Türkler çeşitli ekonomik uğraşlara sahip olmuşlardır. Halk hayvancılık, avcılık, tarım, sanayi (madencilik ve el sanatları) ve ticaretle uğraşmış; devlet ise ganimetler, avlar ve vergiler aracılığıyla gelir elde etmiştir. Bu ekonomik ve mali olaylar, eski Türklerin başlıca uğraşları olmuş ve zorlu bozkır şartlarında hayatta kalmalarını sağlamıştır.

3. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK DEVLETLERİNDE KAMUSAL HİZMETLER VE BU HİZMETLERİN FİNANSMANI

Türkler, tarihte birçok devlet kurmuşlardır. Türklerin kurmuş oldukları her bir devletin mali tarihinin takibini yapmak kaynak yetersizliği nedeniyle zor olacağı için ve konunun kısıtlanması amacıyla çalışmada yalnızca İslamiyet öncesi dönemde kurulmuş üç büyük Türk kağanlığı olan Asya Hun Kağanlığı (M.Ö. 220-M.Ö. 48), Gök Türk Kağanlığı (552-744) ve Uygur Kağanlığı (744-847) incelenmiştir.

3.1. Asya Hun Kağanlığı

Asya Hun Kağanlığı, diğer adıyla Büyük Hun Kağanlığı, Avrasya bozkırlarında kurulmuş ilk kurumsal devlettir. Bu devlet literatürde “Hiung-nu”, “Asya Hun İmparatorluğu” ya da “Büyük Hun İmparatorluğu” adıyla yer alıyor olsa da kağanlıklar dönemi içerisinde bulunduğu için bu çalışmada “Asya Hun Kağanlığı” olarak bahsedilmiştir. Bu devlet, Türklerin kurmuş olduğu ilk yüksek organize siyasi kuruluştur. Türkler her ne kadar Hunlardan önce İskitler (Sakalar) olarak Avrasya bozkırlarında varlık göstermiş olsalar da bu toplulukla ilgili tarihsel kaynaklar yetersiz olduğu için Türklerin kurmuş olduğu ilk devlet Asya Hun Kağanlığı olarak kabul edilmektedir (Taşağıl, 2021a: 21).

Türkler, ilk devletlerini Teoman döneminde kurmuşlar, Mete döneminde ise günümüzdeki anlamda bir devlet düzeni oluşturmuşlardır. Bu düzen, ayrı yaşayan tüm Türk boylarının tek bir siyasi çatı altında toplanması ve milli birliğin sağlanması ile mümkün olabilmiştir. Devlet düzeninin oluşması için gerekli olan en önemli kurumlardan biri olan ordunun varlığından Hunların bir devlet teşkilatı oluşturmuş oldukları anlaşılmaktadır. Milli birliğin sağlanması sonucu daha büyük bir insan gücü ve daha iyi bir sisteme sahip olan Türkler, daha ileri bir uygarlık düzeyine erişmişlerdir (Öztürk, 2013: 27-28). Asya Hun Kağanlığı, bir boy federasyonudur. Devlet, sağ ve sol olarak ikiye bölünmüş şekilde yönetilmiştir. Hükümdar için “enginlik” anlamına gelen “*ch'an-yü*” unvanı kullanılmıştır. Devletin sağ ve sol bölümlerini yöneten kişiler ise sağ ve sol bilge beyleri idi. Hiyerarşik olarak sol, sağdan üstün olduğu için, sol bilge beyi *ch'an-yü*'nün varisi konumundadır (Taşağıl, 2021a: 83).

3.1.1. Asya Hun Kağanlığında Kamusal Hizmetler

İlk toplumun ve ilk devletin ortaya çıktığı günden beri var olan savunma, güvenlik, adalet ve sağlık gibi toplumsal ihtiyaçlar ve barınma, giyinme ve beslenme gibi yaşamsal ihtiyaçlar Türk toplumlarında da bulunmaktadır (Yereli, 2021: 10-11). Bu ihtiyaçların karşılanması için eski Türk devletleri tarafından kamusal hizmetler gerçekleştiriliyor olması şaşırtıcı değildir. Eski Türklerde toplumsal kuralları ve birey ilişkilerini düzenleyen törenin bulunması bir hukuk sistemi oluşturulduğunu göstermektedir. Hukuk sisteminin varlığından devletin adalet hizmeti gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır (Koca, 2016: 3). Çin kaynakları, Asya Hunlarında ceza sistemi olduğunu da işaret etmektedir. Örneğin Hunlarda en fazla 10 gün olacak şekilde hapis cezası uygulaması da bulunmaktadır (Arık, 1995: 31).

Asya Hunları, ihtiyaç duydukları tahıl ve giyim ürünlerini temin etmek ve kendi ürettikleri ürünleri satmak için Çin ile sınır pazarları kurmuşlardır. Bu pazarların kurulması için de Çin ile evlilik anlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmalar halkın ihtiyaçlarını pazarlarda karşılayabilmeleri ve kazanç sağlayabilmeleri açısından değerlendirildiğinde devletin halkının çıkarları doğrultusunda dış politikalar izlediğini göstermekte ve dolayısıyla bir dış politika hizmetinden söz edilebilmektedir (Taşağıl, 2020b: 63). Asya Hunları, hakimiyeti altına aldıkları ticaret yollarının güvenliğini sağlamışlar ve bu yolları kullanan kervanlardan kamusal hizmet karşılığında vergi ve haraç almışlardır (Öztürk, 2013: 146; Baykara, 1975: 92). Ayrıca ticaretin yanında gerçekleştirdikleri akınlar sonucu mağlup ve bağlı devletlerden ganimet, vergi ve haraç alma yoluyla da ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu durum Asya Hunlarının bir orduya sahip olduğunu göstermektedir (Öztürk, 2013: 27-28). Ordunun güvenlik ve savunma hizmetinin yanında yağmalar gerçekleştirmek suretiyle ganimet elde etme yoluyla halkın ihtiyaçlarını karşılama görevi olduğu da anlaşılmaktadır.

Asya Hunları, her ne kadar yerleşik hayatı sevmeseler de şehirler kurmuşlardır. Yaz aylarında yaylaklarda, kış aylarında ise kışlaklarda yaşayan Asya Hunları, kış aylarında yaşamak için evler inşa etmişlerdir. Devletin biri yaylakta diğeri ise vadilerde su kıyılarında bulunan iki merkezi vardı. Vadilerdeki merkez evlerden oluşmaktaydı. Mete'nin Ongin Irmağı, Long ve Orhun Irmağı üzerinde iki yazlık şehri vardı. Hunlar evlerini sıkıştırılmış topraktan yapmanın yanında Sibiry'a'nın güneyinde Yenisey Irmağı yöresinde ahşap evler de yapmışlardır. Bu şehirlerin çevresine kalın kütüklerden güvenlik ve savunma amaçlı surlar da inşa etmişlerdir. Ayrıca Asya Hunları Tanrıya kurban sunmak için şehirlerinde tapınaklar yapmışlardır (Taşağıl, 2020b: 58-59). Arkeolojik kazılarda Asya Hunlarına ait Hun-Çin sınırının belirlenmesi amacıyla yapılmış olduğu düşünülen kaleler bulunmuştur (Taşağıl, 2021a: 267-268). Savaşlarda geri çekilmeyi kolaylaştırmak için köprüler inşa ettiklerinden bahsedilmektedir (Taşağıl, 2021a: 152-153). Temel geçim kaynağı olan hayvancılığın yanında tarımla da uğraşan Asya Hunları, tarımın geliştirilmesi amacıyla sulama kanalları da inşa etmişlerdir (Mandaloğlu, 2014: 86). Her ne kadar göçebe yaşamı benimsemiş bir toplum olsalar da arkeolojik buluntular ve tarihsel kayıtlar şehircilik anlamında da çeşitli kamusal hizmetler yaptıklarını göstermektedir.

3.1.2. Asya Hun Kağanlığında Kamusal Hizmetlerin Finansmanı

Asya Hun Kağanlığında kamusal hizmetlerin finansmanı için çeşitli gelirler elde edilmiştir. Kendilerine bağlı boy ve devletlerden, hakimiyet kurmuş oldukları

ticaret yollarından ve halktan vergi ve benzeri gelirler elde etmişlerdir. Barış dönemlerinde Çin ile yapılan ticaret sayesinde ihracat gelirleri elde etmişlerdir. Yapılan ticaretin yanında yerleşikler üzerine yağma akınları düzenleyerek bu toplumların birikimlerine el koymuşlardır. Bu gelir türlerinden başka finansman yöntemlerine de başvurmuşlardır.

Savaşçı bir toplum olan Türkler, bu özelliklerini bir üretim yöntemi olarak kullanmışlardır. Kendileri yetiştiremedikleri ve ihtiyaç duydukları ürünleri yağma yoluyla elde etmişlerdir. Asya Hunları, yağma akınlarını kendileri için bir geçim kaynağı olarak görmüşler ve yerleşikler ile ticaret kervanları üzerine akınlar düzenlemişlerdir. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı barış dönemlerinde bile bu akınlar devam etmiş, hatta Mete bile bu akınların önüne geçememiştir (Dokur, 2017: 33-34). Savaş ve yağma akınları sayesinde elde edilen ganimetler, Asya Hunları için çok önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Yağma akınları, Asya Hunları için bir devlet politikası haline gelmiştir (Demir, 2018: 78). Kendilerinin sahip olmadığı tarım ürünlerine sahip olmasından dolayı, bu akınlar en çok komşuları Çin üzerine gerçekleştirilmiştir (Koca, 2016: 11). Çin'in yanında Wu-huan ve Hsien-pi gibi kavimler üzerine de akınlar gerçekleştirmişlerdir (Taşağıl, 2020b: 38-39).

Türk tarihindeki ilk ticari ilişkiler, Asya Hunları ve Çin arasında gerçekleşmiştir. Ticaret sınır pazarlarında yapılmıştır. Ticaretin gerçekleştiği şehirlerden birinin adının daha sonralarda "At Pazarı Şehri" olmasından Asya Hunlarının Çin'e yetiştirdikleri atları sattıkları anlaşılmaktadır (Baykara, 1975: 91). M.Ö. 198 yılında Asya Hunları ve Çin arasında bir barış anlaşması yapılmıştır. Bu Ho-ch'in (evlilik) anlaşması yoluyla ticari ilişkiler kurulmuştur. Bu anlaşma Asya Hunları ve Çin arasında uzun yıllar devam etmiş ve sık sık güçlü olan tarafın lehine yenilenmiştir (Öztürk, 2013: 131-132). Asya Hunları, pazarlar açık kaldığı sürece ihtiyaçlarını ticaret yoluyla karşılayabildikleri için Çin üzerine büyük akınlar gerçekleştirmemişlerdir (Taşağıl, 2021a: 102). Asya Hunları ticarete başta at olmak üzere canlı hayvanlar, hayvansal gıda ürünleri, deri, yün, keçe, madenler ve madenlerden elde edilen silah ve çeşitli araçları ihraç etmişlerdir (Öztürk, 2013: 130). Sattıkları mallar karşılığında ise Çin'den tarım ürünleri, giyim eşyaları ve ipek almışlardır (Dokur, 2019: 158). Ticaretin yapıldığı sınır pazarları Asya Hunlarının baskısı sonucu kurulduğu için bu pazarlarda kural koyucu taraf Asya Hunları olmuştur. Çin her ne kadar Asya Hunlarının mallarına ihtiyaç duysa da bu pazarlardan her zaman kârlı çıkmadıkları için eline fırsat geçtiğinde bu pazarları kapatmaya çalışmıştır (Öztürk, 2013: 131). Buradan anlaşılacağı üzere sınır pazarları Çin'den çok Asya Hunlarının yararına olmuştur. Bu kurulan sınır pazarları

sayesinde ihtiyaç fazlası ürünlerini Çin'e satan Asya Hunları önemli gelirler elde edebilmişler ve ihtiyaçlarını Çin'den karşılayabilmişlerdir.

Asya Hunlarının en önemli gelir kaynaklarından birisi de vergi, hediye ve haraç gelirleri olmuştur. Vergiler kendilerine bağlı devlet ve boylardan, savaşta yendikleri devletlerden, hakimiyet kurdukları ticaret yollarını kullanan kervanlardan ve halktan alınmıştır. Vergiler, özel vergi memurlarınca toplanmıştır. Vergi, Asya Hunları için o kadar önemliydi ki vergi ödemeyi reddederek vergi memurlarını kovan Wu-huan'lara karşı savaş açmışlardır (Taşağıl, 2020a: 77; Dokur, 2017: 34). Wu-huan ve Hsien-pi'lerin oluşturduğu Tung-hu'ları (Tunguzlar) bozguna uğratan Mete, onları vergiye bağlamıştır (Taşağıl, 2020a: 54). Doğuda yaşayan bütün halkları vergiye bağlayan Asya Hunları, kendilerinden kaçarak batıya göç eden Wu-sun'ları vergiye bağlamışlardır (Öztürk, 2018: 61). Wu-huan ve Wu-sun'ların yanında Türkistan'daki nüfusu bir milyonu geçmeyen küçük devletçikleri de vergiye bağlamışlardır (Öztürk, 2013: 151). Ancak yağma akınları ve ticarete olduğu gibi Asya Hunlarının en önemli vergi kaynağı yine Çin olmuştur. Çinliler gururlu oldukları için bu vergilere "hediye" demişlerdir (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 4). Daha önce de bahsedilen Ho-ch'in (evlilik) anlaşmasında Çin, ticaret pazarlarının açılmasının yanında Asya Hunlarına vergi ödemeyi de kabul etmiştir (Taşağıl, 2020b: 34).

Hu-han-ye döneminde Asya Hunlarının eski gücünü kaybederek Çin'e bağlanmasıyla birlikte vergi ödeyen taraf Asya Hunları olmuş, bağlılıkları karşılığında ise hediyeler almaya başlamışlardır (Taşağıl, 2020b: 47). Diğer toplumlardan alınan vergiler halktan alınan vergiler ile desteklenmiştir. Bu vergiler kaynaklarda belirtilmemiş olsa da halk hayvancılıkla uğraştığı için hayvan olarak ve sarayın, ordunun ve soyluların ihtiyaçlarının karşılanması için alınmış olmalıdır (Öztürk, 2018: 60-61).

Asya Hunları, gerçekleştirmiş oldukları akınlar sonucu insanları da esir etmişler ve elde edilen bu insan gücünü kamusal hizmetlerin finansmanında kullanmışlardır. Bu esirlerden devlet topraklarının ekilip biçilmesi ve askerlik gibi çeşitli kamusal hizmetlerde yararlanılmıştır (Taşağıl, 2021a: 46; Taşağıl, 2020b: 96). Toprağı işlemeyi bilen Çinliler bu işlerde kullanılmış, bazı esirlere ise çobanlık yaptırılmıştır (Taşağıl, 2020b: 66). Esir alınan Çinli generallere iyi davranılarak emirlerine ordu verilmiştir (Taşağıl, 2021a: 312). Buradan anlaşılacağı üzere Asya Hunları esirlere yeteneklerine göre görevler vermişler ve onların yeteneklerinden kamusal hizmetlerde yararlanmışlardır. Ayrıca Çin kaynaklarında Asya Hunları için askerliğin çok önemli bir kamu görevi olduğu belirtilmiştir (Taşağıl, 2021a:

316-317). Asya Hunlarının Çin'e bağlandığı dönemlerde Çin'den bazı ekonomik yardımlar da talep edilmiştir ve böylece kamusal hizmetler finanse edilmeye çalışılmıştır (Taşağıl, 2021a: 177). Asya Hunları yağma, ticaret ve vergi gelirlerinin yanında esirler ve ekonomik yardımlar gibi diğer finansman türleri ile de kamusal hizmetleri finanse etmişlerdir.

3.2. Gök Türk Kağanlığı

Tarihte “Türk” adını taşıyan ilk devlet olan Gök Türk Kağanlığı, 552 yılında Moğol Juan-juan (Avar) egemenliğine son verilmesi sonucu kurulmuştur. Bu dönemde oluşturulan toplumsal ve siyasal yapıdan dolayı Türk model devleti olduğuna dair görüşler bulunmaktadır (Taşağıl, 2020c: 19). Asya Hunlarında olduğu gibi Gök Türk Kağanlığı da ikili devlet teşkilatına sahipti. Devletin merkezi olan doğuyu Bumın Kağan yönetirken, batıyı ise kardeşi İstemi Yabgu yönetmiştir. 630 yılında önce devletin doğusu, sonra batısı Çin hakimiyetine girmiş, 682 yılında ise Kutlug (İlteriş) Kağan önderliğinde yeniden bağımsızlık sağlanmıştır. 731 yılında Kül Tigin, 734 yılında ise Bilge Kağan'ın ölümünden sonra devlet çok fazla ayakta kalamamış ve 744 yılında Uygurlar tarafından yıkılmıştır (Falay, 2017: 23-24).

Gök Türk devlet teşkilatı; devlet başkanlığı (kağan), yasama kurulu (meclis/toy) ve hükümetten (ayukı) oluşmaktaydı. Gök Türklerde “toy” adı verilen bir devlet meclisi bulunmaktaydı. Bu meclisin üyelerine ise “toygun” adı verilirdi. Meclisin bazı zamanlarda toplanmasının zor olması nedeniyle yasama görevini gerçekleştirmek ve alınan kararları uygulamakla yükümlü olan “ayukı” adı verilen bir hükümet bulunmaktaydı. Bu hükümet “buyruk” adı verilen 9 bakandan oluşmaktaydı. Hükümetin başında ise başbakan statüsündeki vezir bulunmaktaydı (Uslu, 2019: 7; Taşağıl, 2020a: 183). Devletin başında ise halkına bakmakla yükümlü olan kağan vardı (Taşağıl, 2016: 140-141). Tanrının kut vermesi ile kağan siyasal iktidarını kazanmaktaydı. Dolayısıyla kut, siyasal iktidarı temsil etmekteydi. Eğer kağan halkına karşı olan sorumluluklarını yerine getirmese Tanrının ona verdiği kutu, yani yönetme hakkını kaybederdi. Kağan yeni bir töre oluşturamaz ve var olan töreyi uygulardı. Meclis, kağanın töreyi uygulayıp uygulamadığını denetlemekteydi. Bunun yanında meclis, kağanı reddedebilmekte ve yerine yeni bir kağan seçebilmekteydi. Dolayısıyla kağanın seçilmesinde meclis aktif bir rol oynamaktaydı (Taşağıl, 2020c: 29-30).

Gök Türk Kağanlığını diğer kabile devletlerden ayıran en önemli özellik bir kamu hukukunun bulunmasıdır. Gök Türk Kağanlığında yasalar bütününe “töre” adı verilirdi. Töre, bireylerin hayatını düzenlerdi. Törenin birtakım hükümleri

değişebilmekle birlikte kimi hükümleri değişmezdi. Bunlar könülük (adalet), uzluk (iyilik), tuzluk (eşitlik) ve kişilik (insanlık) idi (Taşağıl, 2020c: 29). Gök Türk Kağanlığında devlet teşkilatını oluşturan farklı birimler bulunsa da devlet yönetiminden birinci derecede sorumlu kişi kağanıdır. Çünkü Tanrı, kağana kut vererek onu siyasal iktidar ile donatmıştır. Halkın her türlü ihtiyacını kağandan beklemesi de tam otoritenin doğmasına neden olmuştur. Başbakanı kağan atamakta, töre değişikliklerini o sunmakta ve devlet mahkemesine (yargu) o başkanlık etmekteydi. Yüksek devlet mahkemesi olan Yargu'nun görevi, töreyi yerine getirmek ve uygulamak idi (Taşağıl, 2020c: 33-34).

3.2.1. Gök Türk Kağanlığında Kamusal Hizmetler

Kağanın halkına karşı olan görevleri ordusunun başında olmak, halkı doyurup giydirmek, halkı kondurup iskân ettirmek ve halkın kalbini kazanarak onların sevgisine ve saygısına mazhar olmaktır (Taşağıl, 2020a: 181). Orhun Yazıtlarından anlaşılacağı üzere Gök Türklerde “halk devlet içindir” anlayışı değil, “devlet halk içindir” anlayışı hakimdir (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 5). Halk; doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve güvenlik gibi neredeyse her şeyi kağandan beklemiştir (Taşağıl, 2020b: 187). Orhun Yazıtlarında belirtilen kağanın gece uyumadan, gündüz oturmadan çalışmasından anlaşılacağı üzere kağan, Tanrının ona vermiş olduğu kutu kaybetmemek için sürekli halkına hizmet etmiştir. Kağanın buna uymadığı ve halkına hizmet etmediği durumlarda Tanrı kutu ondan geri çekmiş ve kağan tahtı kaybetmiştir (Taşağıl, 2020a: 180).

Kağan ordusunun başında olarak savunma görevini yerine getirmiş ve halkını düşmanlara karşı korumuştur. Aynı zamanda ordu, Çin ile kurulan sınır pazarlarının da güvenliğini sağlamıştır. Ordunun bir diğer görevi ise yağma akınları düzenlemektir. Bu sayede “yoksul halk zengin, az halk çok” kılınmıştır. Ordunun gerçekleştirdiği akınlar sonucu sosyal ve ekonomik refah yükselmiş, halk zenginleşmiş ve nüfus çoğalmıştır (Falay, 2017: 33). Bunların yanında kağan, kıtlık dönemlerinde ordusuyla birlikte halka yiyecek sağlanması amacıyla avlar gerçekleştirmiştir (Taşağıl, 2019: 231).

Devletin en üst düzey yöneticisi olan kağan, diğer tüm görevlerinin yanında “yargu” adı verilen üst düzey mahkemeye başkanlık etmiştir (Taşağıl, 2020c: 33). Gök Türklerde toplum yaşamını düzenleyen bir törenin ve bu töreyi uygulamakla yükümlü bir üst düzey mahkemenin bulunmasından adalet hizmet gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin ile yapılan ticaret anlaşmalarından bir dış politika hizmeti yürütüldüğü de görülmektedir (Taşağıl, 2020c: 66).

Asya Hunlarında olduğu gibi Gök Türkler de şehircilik anlamında kamusal hizmetler gerçekleştirmişlerdir. Bilge Kağan'ın meclise şehirlerin etrafının surlarla çevrilmesi teklifini sunmasından bu durum anlaşılmalıdır (Taşağıl, 2020c: 30). Taspar Kağan'ın Budizm'den etkilenmesi sonucu Budist pagodası inşa edilmiştir (Taşağıl, 2019: 34-35). Gök Türkler, tarımın geliştirilmesi amacıyla Altay bölgesindeki kayalıkların oyulması ile Tötö sulama kanalını inşa etmişlerdir (Mandaloğlu, 2014: 87). Ayrıca kaynaklarda Ch'u-lo Kağan'ın tahta oturduktan sonra biri Taşkent'in kuzeyinde, diğeri ise Kuca'nın kuzeyinde olmak üzere iki başkent kurduğunu belirtmektedir (Taşağıl, 2020a: 149).

3.2.2. Gök Türk Kağanlığında Kamusal Hizmetlerin Finansmanı

Gök Türkler, kamusal hizmetleri çeşitli yollarla finanse etmişlerdir. Savaşçı özelliklerini bir üretim şekli olarak kullanarak komşularının üzerine akınlar düzenlemişler ve gelirler elde etmişlerdir (Dokur, 2019: 159). Aynı zamanda komşularıyla ticaret yapmışlar ve ihtiyaç fazlası üretimlerini ihraç etmişlerdir (Koca, 2016: 21-22). Ayrıca kendilerine bağlı olan boy ve devletlerden, hakimiyet kurdukları ticaret yollarını kullanan kervanlardan ve halktan vergi, hediye ve haraç almışlardır (Falay, 2017: 35; Taşağıl, 2019: 39-40). Bunların yanında farklı finansman yöntemlerine de başvurmuşlardır.

Yağma akınları ve savaş seferleri sonucu elde edilen ganimetler, Gök Türkler için önemli bir gelir türü olmuştur. Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan, akınlar düzenlediğini ve bu akınlar sayesinde halkının ihtiyaçlarını karşıladığını anlatmıştır (Tekin T., 1998: 44-47). Türklerin ticaret yaparak ihtiyaçlarını karşılayamadıkları dönemde yağma yoluna başvurmalarından bu akınların savaş gayesiyle değil, iktisadi bir hayatta kalma içgüdüğü sonucu yapıldığı anlaşılmaktadır (Dokur, 2019: 159).

Yoğun olarak hayvancılıkla uğraşan Gök Türkler, hayvanlarının, hayvanlardan elde ettikleri ürünlerin ve işledikleri demir ve madenlerin ihtiyaç fazlasını Çin başta olmak üzere komşularına ihraç etmişler ve bunların karşılığında Çin'den ipeklilik kumaşlar almışlardır. Asya Hunlarında olduğu gibi Gök Türklerde de Çin ile kurulan sınır pazarları bu açıdan önemli olmuştur (Koca, 2016: 21-24). Bilge Kağan, Çin ile ticarete oldukça önem vermiş ve bu yüzden barışın korunmasını sağlamıştır. Bu sayede Çin'den çeşitli ayrıcalıklar kazanan Gök Türkler, Çin'e bol miktarda at satarak ipek ve gümüş elde etmişlerdir (Baykara, 1975: 91; Koca, 2016: 24).

Gök Türkler, halktan alınan vergilerin yanında bağlı boy ve devletlerden ve hakimiyet kurulan ticaret yollarını kullanan kervanlardan vergi, hediye ve haraç gelirleri elde etmişlerdir. Gök Türkler; Çin ve Sasani gibi imparatorluklardan, kendilerine bağlı Töles ve Sir Tarduş gibi Türk boylarından, Soğdaklar ve Moğollar gibi diğer boylardan vergiler almışlardır (Taşağıl, 2020b: 19; Taşağıl, 2019: 39-40; Taşağıl, 2020a: 150-153). Bolluk dönemlerinde halktan vergi alma yoluna başvurulmasa da masrafların karşılanamadığı dönemlerde halktan ağır vergiler alınmış, bu durum boyların isyan etmesine neden olmuş ve hatta kimi zamanlarda bu ayaklanmalar kağanın iktidarını kaybetmesine neden olmuştur (Falay, 2017: 35; Küçük, 2013: 225; Taşağıl, 2020a: 146). Dolayısıyla halk, kağanın vergilendirme konusunda adaletli olmasını beklemiştir. Gök Türklerde mali işlerle “tudun” adı verilen vergi memurları ilgilenmiştir (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 6-7). Vergiler at ve koyun şeklinde alınmış ve arabaların kenarına çentik atarak hesap yapılmıştır (Taşağıl, 2016: 149). Günümüze yeteri kadar belge ulaşmamış olsa da vergi gelirlerinin, kamu harcamalarının ve hazinedeki para-mal şeklinde bulunan varlıkların hesabını çok gelişmemiş kayıtlarda tuttukları bilinmektedir (Küçük, 2013: 225). Bu durumdan Gök Türklerde gelişmemiş de olsa bir hazine ve maliye sistemi olduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan yağmalarda mal ve paranın yanında insanlara da el konulduğu bilinmektedir (Taşağıl, 2020c: 74). Asya Hunlarında olduğu gibi bu esirlerden kamusal hizmetlerde yararlanıldığı düşünülebilir. Bunun yanında avlar düzenlenerek halkın ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. İşbara Kağan, kıtlıkla mücadele eden halkını doyurmak için oğlunu elçi olarak göndererek Çin’den Çin’in kuzeyinde avlanmak için izin istemiştir. Çin imparatoru, Heng ve Tai şehirleri arasında İşbara’nın ordusuyla birlikte avlanmasına izin vermiş ve elçi aracılığıyla içki ve yiyecek göndermiştir (Taşağıl, 2020c: 103-104). Avlanarak halkın ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışılmasının yanında, Çin’den ekonomik yardımlar alındığı da görülmektedir.

3.3. Uygur Kağanlığı

Gök Türklerle bağlı olarak yaşayan Uygur Türkleri, 744 yılında Gök Türklerin Orta Asya hakimiyetine son vermişlerdir (Falay, 2017: 24). Uygur Kağanlığı 840 yılına kadar varlığını sürdürmüş, bu yılda Kırgızlar tarafından yıkılmıştır (Yıldırım, 2018: 100). Kendilerinden önceki iki büyük Türk kağanlığının kültürel mirası üzerine kurulmuş olan Uygur Kağanlığı döneminde, bu iki kağanlıktan farklı olarak yerleşik yaşam benimsenmiştir. Dolayısıyla Uygur Türkleri, yerleşik yaşamı

benimsemiş ilk Türk toplumdur (Küçüker ve Can, 2018: 235; Elmalı, 2020: 158). Bunun yanında Çin kaynaklarında Uygur Türkleri hakkında “*su kaynakları ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar*” şeklinde kayıtlar bulunmaktadır. Uygur Kağanlığında nüfusun önemli bir kısmı göçebe olarak yaşamaya devam etmiştir (Taşağıl, 2020a: 212). Uygur Kağanlığı döneminde Manihaizm inancının benimsenmesiyle toplumsal ve ekonomik yapı hızla değişmiştir. Bu inanca göre et ve hayvansal ürünler yasaklı olduğu için Türkler yerleşik yaşama geçerek hayvancılıktan tarım ve ticarete yönelmişlerdir (Küçüker ve Can, 2018: 237). İlk başlarda Asya Hunları ve Gök Türklerde olduğu gibi göçebe yaşayıp hayvancılıkla uğraşan Uygur Türkleri, üst düzey yöneticilerin Manihaizm inancından etkilenmesi nedeniyle yerleşik bir yaşam tarzı benimsemişlerdir.

Uygur Kağanlığı döneminde, Asya Hunları ve Gök Türklerden farklı olarak devletin merkezi Ötüken’den Karabalasagun’a taşınmıştır. Devlet meclisi burada toplanmıştır. Gök Türklerde bulunan unvanların tamamı Uygur Türklerinde de bulunmakta idi. Bu durumdan anlaşılacağı üzere devlet sistemi Gök Türklerin devamı niteliğindedir. Ancak bazı unvanların anlamı değişmiştir. Örneğin “tutuk” Gök Türklerde askeri vali anlamındayken Uygur Türklerinde boy beyi anlamına gelmektedir. Toplamda 11 tutuk bulunmakta ve askeri görevlerinin yanında vergi de toplamaktaydılar (Taşağıl, 2020a: 212). On üç Uygur kağanının yedisinde “Tengride”, “Ay Tengride”, “Kün Tengride” gibi terimler bulunmaktadır. Uygur Kağanlarının hükümlerlik haklarını gökten, aydan ya da güneşten aldıklarına inanılmıştır (Taşağıl, 2021b: 138). Bu durum her ne kadar din değiştirmiş olsalar da diğer kağanlıklarda olduğu gibi kut inancının devam etmiş olduğunu göstermektedir.

3.3.1. Uygur Kağanlığında Kamusal Hizmetler

Uygur Kağanlığı döneminde Türkler yerleşik yaşamı benimsemişlerdir. Bundan dolayı şehircilik anlamında kamusal hizmetler bu dönemde artmıştır (Taşağıl, 2020a: 212). Arkeolojik kazılarda Uygur Türklerine ait etrafı surlarla çevrili şehirler, kağana ait kaleler ve dini külliyele bulunmuştur (Taşağıl, 2020b: 226). Ayrıca Budizm ve Manihaizm inançlarına ait tapınaklar bu dönemde gelişim göstermiştir (Taşağıl, 2020a: 217). Yerleşik hayata geçilmesi sonucu ülke ekonomisi hayvancılıktan tarım ve ticarete kaymış, dolayısıyla bu alanlarda ilerlemeler olmuştur. Asya Hunları ve Gök Türklerde de olduğu gibi bu döneme ait sulama kanallarına rastlanılmıştır (Mandaloğlu, 2014: 87-88). Bu dönemde kağanların emriyle güvenli şehirler inşa edilmiştir (Taşağıl, 2020b: 223). Kurulan şehirlerde pazarlar ortaya çıkmış ve ticaret gelişmiştir (Taşağıl, 2020a:

216). Karabalasagun şehrinde işaret (haberleşme) kaleleri bulunmuştur (Taşağıl, 2021b: 22). Ayrıca sınır bölgelerinde Karguy/Kargu adı verilen gözetleme kaleleri vardı (Taşağıl, 2021b: 148). Bu arkeolojik buluntulardan anlaşılacağı üzere şehirler inşa etmiş olan Uygur Türkleri, bu şehirlerin etrafını güvenlik amaçlı surlarla çevirmişler ve gözetleme kaleleri yapmışlar, dini ve toplumsal nitelikli yapılar inşa etmişler, ilkel anlamda iletişim hizmeti gerçekleştirmişlerdir. Ekonominin hayvancılıktan tarım ve ticarete kayması sonucunda da tarım alanları ve sulama kanalları oluşturulmuş, şehirlerde pazarlar kurulmuştur. Dolayısıyla toplumsal ve ekonomik değişimler, kamusal hizmet anlayışının da değişmesine yol açmıştır.

Böğü Kağan, Manihaizm inancını benimseyerek yerleşik yaşama geçmenin halkın zenginliğinin ve refahını arttıracaklarını düşünmüştür (Taşağıl, 2021b: 92-93). Kağan, devletin dinini değiştirirken bile halkının çıkarlarını ön planda tutmuştur. Bu durum sosyal devlet anlayışı olduğunu göstermektedir. Kutlug Bilge Kağan'ın Kırgızlar üzerine akın düzenleyerek onların sürülerine el koymasından diğer Türk kağanlıklarında olduğu gibi Uygurlarda da yağma faaliyetinin olduğu anlaşılmaktadır (Taşağıl, 2020a: 228-229). Halkın ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için gerçekleştirilen bu akınlar bir kamusal hizmet olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu akınları gerçekleştirecek bir ordunun bulunması, güvenlik ve savunma hizmetini beraberinde getirmektedir. Ayrıca Uygur ordusu kendi halkına hizmet verdiği gibi gelir elde etme karşılığında T'ang hanedanına da hizmetler vermiştir (Taşağıl, 2021b: 42-46).

Asya Hunları ve Gök Türklerde olduğu gibi Uygurlar da hakimiyet kurdukları ticaret yollarının güvenliğini sağlamışlardır (Küçükler ve Can, 2018: 238). Ordunun güvenliği ve asayişini sağlama, gelir elde etme gibi görevlerinin yanında diğer ülkelerin iç güvenliğini gelir elde etme karşılığında sağlamasından hükümdarlar arasında elçiler aracılığıyla bir dış politika hizmeti gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Yapılan ticaret anlaşmalarının Uygurların lehine olması, Uygurların dış politikada başarılı olduğunu göstermektedir. Uygurlara ait hukuk vesikalarında geçen “*yasataki kıyınka tegir men*” (yasadaki cezaya razıyım), “*yasataki kınka tegsünler*” (yasadaki cezaya çarptırsınlar), “*bitig yasunca*” (sözleşme yasasına göre) gibi kayıtlardan yasaya ve ceza sistemine sahip oldukları, dolayısıyla öncülleri Asya Hunları ve Gök Türklerde de olduğu gibi adalet hizmeti gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır (Elmalı, 2020: 167).

3.3.2. Uygur Kağanlığında Kamusal Hizmetlerin Finansmanı

Uygur Kağanlığı döneminde yerleşik yaşama geçilmesi sonucu kamusal hizmet anlayışında değişimler yaşansa da finansman yöntemleri diğer Türk kağanlıklarından çok farklı olmamıştır. Bu dönem yerleşik yaşam nedeniyle ticaretin gelişmesi sonucu ticaretten elde edilen gelirler artmıştır. Bunun yanında yağma ve vergi ile gelir elde etme yöntemlerine de devam edilmiştir. Bu üç ana gelir kaleminin yanında farklı yollarla da kamusal hizmetleri finanse etmişlerdir.

Yağma akınları ve ganimet gelirleri, diğer tüm Türk kağanlıklarında olduğu gibi Uygurlarda da Türklerin savaşçı özelliklerinden kaynaklanan karakteristik bir gelir türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygurlar başka bir Türk boyu olan Kırgızlar üzerine akın düzenleyerek onların hayvan sürülerine el koymuşlardır (Taşağıl, 2020a: 228-229). Diğer Türk kağanlıklarında olduğu gibi bu akınların en önemli hedefi Çin olmuştur. Çin’de gerçekleşen ayaklanmaları bastırmaya giden Uygur ordusu, isyanı bastırmaları sonucu bölgede yağmalar gerçekleştirmişlerdir (Taşağıl, 2021b: 46). Bu durumun birçok kez yinelendiği kaynaklarda görülmektedir.

Uygurların yerleşik yaşamı benimsemesi sonucunda şehirler kurulmuş ve bu şehirlerde pazarlar ortaya çıkmıştır. Bu durum ticaretin gelişmesine neden olmuştur. Diğer Türk kağanlıklarında olduğu gibi en çok ticaretin yapıldığı ülke Çin’di. Bu dönem Türk-Çin ticari ilişkilerinin en parlak dönemidir. Çinin yanında batılı ülkeler ile de ticaret yapılmıştır (Baykara, 1975: 91). Uygurlar, siyasi ve askeri baskılar sayesinde Çin’e bol miktarda canlı hayvan satmışlardır. Çin’e bu atlar zorla satılmış, Çin ise barışı korumak için atları satın almak zorunda kalmıştır. Ticarete yalnızca canlı hayvanlar değil, avladıkları hayvanların derileri, beyaz aba, işlemeli kumaşlar gibi çeşitli ürünler kullanılmıştır (Koca, 2016: 21). Kırgızları hakimiyet altına aldıktan sonra demir ticareti de Uygurların eline geçmiş ve madencilikten de önemli gelirler elde etmişlerdir. Ayrıca İpek yolu üzerinde bulunan Doğu Türkistan ve Turfan’ı hakimiyet altına almaları da devletin önemli ekonomik gelirler elde etmesini sağlamıştır (Taşağıl, 2020a: 207; Taşağıl, 2020b: 224).

Uygur Kağanlığında da halktan, bağlı boy ve devletlerden ve hakimiyet kurulan ticaret yollarını kullanan kervanlardan çeşitli vergiler alınmıştır. Gök Türklerde olduğu gibi bu vergileri “tudun” adı verilen vergi memurları toplamıştır (Küçük, 2013: 226). Ayrıca yine Gök Türklerde olduğu gibi devletin doğu ve batı kanatlarını yöneten “şad” ve “yabgu” adlı yöneticiler de dış boylardan vergi toplamışlardır (Falay, 2017: 35). Uygurlarda üç çeşit vergi vardır. Bunlar topraktan alınan “kalan”

vergesi, hayvanlardan alınan “koçbir” vergisi ve meskenlerden alınan “tütün” vergisidir (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 8; Demir, 2018: 78-79; Caferoğlu, 1934: 42-43). Bu vergilerin yanında yerleşik nüfustan para, konar göçerlerden hayvan olarak alınan “*kupçur*” vergisi; ticaret üzerinden alınan “*tamga*” vergisi; ekili arazilerde ürün toplandığı zaman bu ürünlerden alınan “*berim alım*” vergisi; bağlardan ve ekili arazilerden alınan “*basıg, kavlalık, kabın, kodgu, umdu, taşıg, borluk*” adları verilen vergiler; dini cemaatlerden alınan “*tintsuy*” vergisi, kalan vergisi ödemeyen manastırlılardan alınan “*sakin*” vergisi, bağlardan alınan Arapça kökenli “*urub*” vergisi, kölelerden alınan ve baş vergisi niteliğindeki “*bert*” vergisi; kımız ve peynir olarak alınan “*kurut*” vergisi; eşya ile ödenen “*alış*” vergisi; her kişinin ödemekle yükümlü olduğu “*basık*” vergisi, üzüm bağlarından alınan “*salıg*” vergisi; tarım ürünlerinin satışından alınan “*yuluğ*” vergisi; bağlı devlet ve topluluklardan alınan “*alban yasak*” vergisi gibi birçok vergi bulunmaktadır (Gökbunar ve diğerleri, 2016: 78-79). Uygurlarda en önemli vergi kapısı Çin olmuştur. T’ang hanedanına karşı gerçekleşen ayaklanmaları bastıran Uygurlar, bunun karşılığında Çin’den vergi, hediye ve haraç gelirleri elde etmişlerdir (Taşağıl, 2021b: 46-48). Uygurlarda bu kadar çeşitli vergilerin ve vergi memurlarının bulunmasından bir mali teşkilatın olduğu anlaşılmaktadır.

T’ang imparatorları, Uygur Kağanlarına evlilik anlaşmaları sonucu prenses ile birlikte çeyiz de göndermişlerdir. Bu anlaşmalar, Uygurların Çin’in asayişini sağlaması için yapılmıştır. Ayrıca T’ang hanedanı bu anlaşmaların dışında iç güvenliklerinin sağlanması için Uygurlara ödemeler de yapmıştır (Taşağıl, 2021b: 125-126). Ayaklanmaların bastırılması için Çin’e giden Uygur ordusunun ihtiyaçları da Çin tarafından karşılanmıştır (Taşağıl, 2021b: 47). Bu finansman türlerinin yanında Asya Hunları ve Gök Türklerde olduğu gibi yağmalar sonucu insanlara el konularak kamusal hizmetlerde çalıştırılmış olmaları muhtemeldir.

4. SONUÇ

Türkler, tarihin en eski dönemlerinden beri var olmuş bir millettir. Günümüze kadar farklı coğrafyalarda sayısız devlet kurmuş olan Türkler, etkilendikleri kültürler doğrultusunda farklı devlet yapılarına sahip olmuşlardır. Bu çalışmada Türklerin İslamiyet öncesi toplumsal ve ekonomik yapıları, bu dönemde kurdukları üç büyük Türk kağanlığındaki mali olaylar, arkeolojik buluntular ve tarihsel kaynaklar doğrultusunda incelenmiştir. Aynı coğrafyada kurulmuş olan ve birbirinin devamı niteliğinde olan bu devletlerin toplumsal ve ekonomik yapısının genel hatlarıyla birbirine benzediği görülmektedir. Türk aile yapısının devlet yapısına yansması sonucu babanın aileye karşı olan görev ve sorumlulukları, devletin halkına karşı

olan görev ve sorumlulukları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik yapıya bakıldığında ise üç kağanlıkta da benzer ekonomik uğraşlar karşımıza çıkmaktadır. Hayvancılığın ve avcılığın oldukça önemli olduğu Türk toplumunda farklı diğer ekonomik uğraşlar da vardır. Asya Hunları ve Gök Türklerde özellikle hayvancılık ön plana çıkarken, Uygurlar döneminde yerleşik yaşamın benimsenmesi sonucunda tarım ve ticaret ön plana çıkmıştır. Ancak tarihsel kayıtlar ve buluntulardan anlaşılacağı üzere her dönemde Türkler, ekonomideki payı değişmekle birlikte hayvancılık, avcılık, tarım, ticaret gibi uğraşlara sahip olmuşlardır.

Kağanlıklar döneminde devlet halkın her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Halk; yemek, giyinmek, barınmak, çoğalmak gibi her türlü ihtiyacını kağandan beklemiştir. Bu durum kağanın tek mutlak otorite olmasına neden olmuştur. Kağan, halkının zenginleşip refah içinde yaşaması için çok çalışmıştır. Kağan, ordusuyla diğer toplumlar üzerine akınlar ve kimi zaman avlar gerçekleştirerek toplumun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Halkının refahı için çabalayan kağan, onların düşmanlara karşı güvenliğini sağlamış, bu doğrultuda ordusuyla savunma hizmeti vermiştir. Bunun yanında devletin toplumsal barışın ve huzurun korunması için adalet hizmeti gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu dönemde Türkler diğer komşu devletlerle de etkileşime girmişlerdir. Türk kağanı halkının çıkarları doğrultusunda bu devletlerle ilişkiler kurup anlaşmalar yaparak dış politika hizmeti gerçekleştirmiştir. Bu hizmetlerin dışında şehircilik anlamında da hizmetler yapılmıştır. Güvenlik amaçlı etrafı surlarla çevrili şehirler kurmuş olan Türkler, bu şehirlerde evler, dini tapınaklar ve külliyeler gibi yapılar da inşa etmişlerdir. Bu dönemde Orhun ve Uygur Yazıtları gibi çeşitli yazılı anıtlar da yapılmıştır. Bunların yanında askeri amaçlı kaleler ve köprüler, iletişim amaçlı haberleşme kaleleri, gözcü kaleleri de inşa etmişlerdir. Ana geçim kaynağı hayvancılık olmasına karşın Çin'e bağlılığı azaltmak için tarımı geliştirmeye çalışmışlar ve sulama kanalları yapmışlardır. Asya Hunları ve Gök Türkler döneminde de görülen şehircilik alanındaki hizmetler, Uygurlar döneminde yerleşik yaşama geçilmesiyle birlikte artmıştır.

Türk kağanlıkları gerçekleştirdikleri kamusal hizmetleri benzer yöntemlerle finanse etmişlerdir. Türkler, savaşçı özelliklerini bir üretim aracı olarak kullanmışlar ve bu sayede önemli gelirler elde edebilmişlerdir. Yağma akınları sonucu ihtiyaç duydukları ürünleri elde edebilmiş olsalar da bu yöntem onlar için maliyetli bir yöntem olmuştur. Bu nedenle Türkler, yağma akınlarının yanı sıra ticaretle de bu ürünlere ulaşabilmişlerdir. Ürettikleri ürünlerin ihtiyaç fazlasını ihraç ederek gelir elde etmişler ve ihtiyaç duydukları mallara ticaret yoluyla sahip olmuşlardır. Tarihsel kaynaklara bakıldığında Türklerin özellikle Çin ile olan ticarete önem verdikleri açıkça görülmektedir. Ganimet ve ticaret yoluyla gelir elde etmenin yanında devlet, bağlı boy ve devletlerden, hakimiyet kurdukları ticaret yollarını

kullanan kervanlardan ve halktan çeşitli vergi ve benzeri gelirler elde etmiştir. Bu gelirler ihtiyaç duydukları ipek, gümüş, çeşitli araç gereçler ve tarım ürünleri gibi ürünlerden alınmış, halktan alınan vergiler ise ekonomik yapı dolayısıyla hayvanlar üzerinden alınmıştır.

Tarihsel kayıtlardan anlaşılacağı üzere kamusal hizmetlerde olduğu gibi toplumsal ve ekonomik yapı, kamusal hizmetlerin finansmanını da etkilemiştir. Bu tür gelirlerin yanında ekonomik yardımlar, avlar, çeyizler, askeri ödemeler ve esirlerin kamusal hizmetlerde kullanılması gibi yöntemlerle de kamusal hizmetler finanse edilmeye çalışılmıştır.

Çeşitli yol ve yöntemlerle gelir elde eden devlet, bu gelirin halka dağıtılması konusunda da dikkatli davranmıştır. İç yağma (potlaç) adı verilen etkinliklerle zenginlik halka dağıtılarak gelir dağılımında adaletsizliğin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Halktaki ekonomik gerilimin yumuşatılmaya çalışılması Türklerde toplumsal huzurun korunması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu durum Türklerde sosyal devlet anlayışı olduğunu göstermektedir.

Türk töresi ve kut anlayışı, yaklaşık bin yıl süren kağanlıklar döneminde her ne kadar yaşam tarzı ve din değişse de toplumsal ve ekonomik yapının ve kamusal hizmet anlayışının korunmasına neden olmuştur. Diğer eski uygarlıklardan farklı olarak Türklerde halk devlete değil, devlet halka hizmet etmiştir. Töreye uymakla yükümlü olan kağanlar, Tanrının onlara verdiği siyasal iktidarı (kut) kaybetmemek için sürekli halka hizmet etmek zorunda kalmışlardır. Halkına hizmet etmeyen kağan ise töreye uymadığı için siyasal iktidarını kaybetmiştir. Bu durum töre ve kut inancının devletin ve kağanın görev ve sorumluluklarını etkilediğini göstermektedir. Dolayısıyla Türk devlet anlayışında kamusal hizmetler oldukça önemli olup kamusal hizmetler ve bunların finansmanı konusunda özel bir hassasiyet gösterildiği anlaşılmaktadır.

YAZARLARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar çalışmaya ortak katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları. *Tarih Dergisi*. (71): 29-50.
- Arık, F. Ş. (1995). Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I. Suçlar ve Cezalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 17(28): 1-50.
- Baykara, T. (1975). Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi. (6): 75-104.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları. *Türkiyat Mecmuası*. 4: 1-44.
- Demir, H. İ. (2018). Türk Vergi Kültürüne Etkisi Açısından Türk Vergi Uygulamaları Tarihine Kısa Bir Bakış. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*. 5(18): 64-92.
- Dokur, İ. D. (2017). Bozkır Ekonomisi ve Üretim Şekli Olarak Yağma Akınları. U. Üren ve D. Çatalkılıç, İtil Suwı Aka Turur (ss. 27-37). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi Müdürlüğü.
- Dokur, İ. D. (2019). Uzaktan Gelip Uzaktan Savaşanlar, Turan Taktiğinin İktisadi Açından Değerlendirilmesi. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 4(2): 147-173.
- Elmalı, M. (2020). Eski Uygurlarda Devlet, Adalet ve Saadet. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 2(2): 153-176.
- Falay, N. (2017). Asya'da Eski Türklerin Ortaçağdaki Sosyo-Ekonomik Yapıları ve Yaşamları. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*. (62): 1-43.
- Gökbunar, R., Alçin Şahintürk, D., Akyol, Ö. ve Tunçay, B. (2016). Türk Maliye Tarihinde İlk Dönemlerde Vergi Anlayışı. A. Gökbunar ve A. Uğur, Sümerlerden Türkiye Cumhuriyetine Maliye Tarihi (ss. 41-56). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- İlgen, A. (1999). İslamlık Öncesi Türk Toplumlarında İktisadi ve İçtimai Yapı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (2): 97-110.

Koca, S. (2016, Haziran 16). Eski Türklerde Sosyal Ve Ekonomik Hayat. Altayli.net: <https://www.altayli.net/eski-turklerde-sosyal-ve-ekonomik-hayat.html>

Küçük, İ. (2013). Türk Devletlerinde Mali Yönetim - VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi. (4): 223-245.

Küçüker, M. ve Can, A. V. (2018). Tarihi Belgeler Işığında Uygurlarda Sağlık. Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi. (Özel sayı): 233-252.

Kürkçüoğlu, Ö. (1980). "Dış Politika" Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 35(1): 309-335.

Mandaloğlu, M. (2014). Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 3(1): 75-93.

Öztürk, M. (2013). Asya Hunlarında İktisadi Hayat. (Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Öztürk, M. (2018). Asya Hunlarında Vergi. R. Doğanay, A. Çelik ve F. Özçelik, Rifat Özdemir'e Armağan (ss. 58-65). İstanbul: Hiperlink Yayınları.

Taşagıl, A. (2016). Türk Tarihinin İslam Öncesi Dönemdeki Temel Özellikleri. R. Bilge, A. Akar, S. Mülayim, A. Taşagıl, T. Gündüz, V. Engin ve A. Vurgun, Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar (ss. 117-157). İstanbul: Arvana Yayınları.

Taşagıl, A. (2019). Gök-Türkler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşagıl, A. (2020). Bozkırın Kağanlıkları. İstanbul: Kronik Kitap.

Taşagıl, A. (2020). Kök Tengri'nin Çocukları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşagıl, A. (2020). Türk Model Devleti Gök Türkler. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Taşagıl, A. (2021). Bozkırların İlk İmparatorluğu Hunlar. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Taşagıl, A. (2021). Uygurlar - 840'tan Önce. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekin, Ş. (2019). Türklerde Devlet-Kimlik İlişkisi: Devlet Kimliği. Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi. 1(2): 78-102.

Tekin, T. (1998). Orhon Yazıtları. İstanbul: Simurg Yayınevi.

Terkan, N. (1999). Türk Devlet Geleneğinde Halkla İlişkiler. Selçuk İletişim. 1(1): 84-90.

Uslu, A. (2019). Türklerde Devlet Yönetimi. Türk Ekini. (3): 4-17.

Yereli, A. B. (2021). İktisat Tarihi İçinde Maliye Tarihinin Başlangıcı: Devletin Ortaya Çıkışı. H. Ay, Düşüncede ve Uygulamada Maliye Tarihi (ss. 1-18). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Yıldırım, K. (2018). Uygur Kağanlığı'nın Tarihi Coğrafyası. Türk Dünyası Araştırmaları. 120(236): 91-112.